МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

пр-кт Берестейський, 10, м. Київ, 01135, тел. (044) 481-32-21, факс (044) 481-47-96
E-mail: mon@mon.gov.ua, код ЄДРПОУ 38621185

Департаменти (управління) освіти і науки обласних, Київської міської державних адміністрацій

Заклади післядипломної педагогічної освіти

Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023/2024 навчальному році

З метою подальшої реалізації статті 76 Закону України «Про освіту» Міністерство освіти і науки України надсилає для застосування в роботі аналітичні матеріали про діяльність психологічної служби у системі освіти, стан забезпечення закладів освіти практичними психологами і соціальними педагогами та рекомендації щодо пріоритетних напрямів психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу учасників освітнього процесу у 2023/2024 навчальному році.

Додаток: на 30 арк. в 1 прим.

Заступник Міністра Євгенія СМІРНОВА

Ольга Фляркoвська (044) 248-21-95
Вадим Овчаренко (044) 481-32-51

МОН № 1/12492-23 від 21.08.2023

Підписав: Смірнова Євгенія Ігорівна
Сертифікат: 3FAA9288358EC00304000000BAE53600D2C1BD00
Дійсний: з 17.07.2023 15:58:00 по 17.07.2025 15:58:00

Додаток до листа
Міністерства освіти і науки України
_____№_____

Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти у 2023/2024 навчальному році

Триваюча широкомасштабна збройна агресія російської федерації проти України викликала стрес у всіх учасників освітнього процесу. За таких умов істотно зростає роль психологічної служби у системі освіти щодо забезпечення своєчасного і систематичного надання психологічної та соціально-педагогічної підтримки всім учасникам освітнього процесу відповідно до цілей та завдань системи освіти.

Вагомого значення набуває створення психологічно комфортного освітнього простору для здобувачів освіти, забезпечення якісного освітнього процесу для здобувачів освіти, які мають психологічну травму, та надання своєчасної підтримки педагогічним працівникам.

Незважаючи на масштабність і складність проблеми, система освіти має у своєму розпорядженні значні можливості для надання допомоги учасникам освітнього процесу. Її професійний та організаційний ресурс, сфера соціального впливу дають змогу здійснювати комплексний і системний підхід до всіх учасників освітнього процесу.

Сьогодення передбачає перезавантаження української освіти з оновленням наявного алгоритму професійної діяльності та переглядом методології роботи з учнями, батьками, вчителями; зміну акцентів та пріоритетів з процесу на результат із використанням ефективних методів практичної психології та соціальної педагогіки. Саме психологічна служба покликана навчити, як жити в злагоді з самим собою та з іншими, як вступати у стосунки зі світом, щоб життя приносило задоволення. Тому першочерговим завданням працівників психологічної служби є пошук дієвих засобів і методів профілактичної, просвітницької та корекційно-розвиткової роботи.

Психологічна служба є необхідним компонентом у системі освіти, що забезпечує розвиток особистісного, інтелектуального та професійного потенціалу суспільства.

В умовах воєнного стану в Україні практичні психологи і соціальні педагоги відіграють важливу роль. Наразі, в процесі радикальних змін системи освіти, психологічна служба сучасного закладу освіти як ніколи покликана сприяти покращенню умов для розвитку кожного суб’єкта освітнього процесу, здійснювати психологічну підтримку й надавати допомогу здобувачам освіти, учителям, батькам.

Робота педагогічного працівника у закладі освіти відрізняється значним обсягом зусиль, потрібних для опрацювання різних по складності та емоційній напрузі ситуацій, що виникають під час навчання.

Особливість цієї роботи полягає в тому, що педагоги кожного дня стикаються з сильними почуттями, іноді з дуже складними та неприємними. Це людський біль, агресія, безсилля, безпорадність тощо. Формуючи творчу активність учнів, потрібно постійно приділяти увагу їхнім потребам, інколи досягаючи меж своїх емоційних можливостей і професійної компетентності. Саме тому психологічний та соціально-педагогічний супровід освітнього процесу є актуальним в умовах сьогодення.

Сьогодні повертаємо додому незаконно вивезених до росії українських дітей, які зазнали і фізичного, і психологічного насильства у катівнях, що облаштували окупанти, а батьки, які намагалися повернути своїх викрадених дітей, отримали психологічну травму. Просимо фахівців психологічної служби звернути особливу увагу на цей вид роботи і передбачити його у річних планах.

Практична підтримка, надана в емпатичний спосіб, як невідкладна перша психологічна допомога відіграє важливу роль у сприянні подоланню стресового стану, а практичному психологу та соціальному педагогу потрібно пам’ятати, що, ймовірно, знадобиться не одна сесія психологічної допомоги.

Усі практичні психологи і соціальні педагоги у системі освіти мають бути обізнаними щодо психологічного впливу травматичних інцидентів та вміти надавати практичну, соціальну та емоційну підтримку учасникам освітнього процесу.

Систематичне надання учасникам освітнього процесу, які пережили травматичну подію, коротких індивідуальних консультацій тривалістю в одну сесію (що часто називається дебрифінгом), зосереджених на травматичній події, може бути, але не загальноприйнятою практикою у роботі фахівця психологічної служби.

Отже, план роботи фахівця психологічної служби має обов’язково охоплювати питання подолання наслідків травматичних інцидентів, містити забезпечення координованої системної психологічної підтримки та надання психолого-соціальної допомоги, яка ґрунтується на забезпеченні практичної допомоги. Фахівці психологічної служби системи освіти мають розподілити та чітко прописати у плані заходів ролі та обов’язки, узгоджені між практичним психологом та соціальним педагогом закладу освіти до початку навчального року.

Водночас важливим є питання підвищення професійної компетентності практичних психологів та соціальних педагогів щодо оволодіння сучасними технологіями психологічної допомоги.

Рекомендуємо закладам післядипломної педагогічної та вищої освіти збільшити обсяг викладання курсів кризової, екстремальної психології.

Розвиток психологічної служби у системі освіти. Внаслідок воєнних дій, спричинених військовим вторгненням росії до України, значна кількість учасників освітнього процесу отримала психологічні травми різного ступеня складності, що може призводити до посттравматичного розладу та потребувати постійної психологічної підтримки та допомоги.

Російська агресія проти України зумовила низку викликів для психологічної служби освіти, а саме:

– значне зростання чисельності учасників освітнього процесу, які отримали психологічні травми різного ступеня складності та потребують постійної психологічної підтримки та допомоги;

– дефіцит практичних психологів/послуг із психологічного супроводу під час освітнього процесу з урахуванням збільшення кількості учасників освітнього процесу, яким це вкрай потрібно;

– недостатня обізнаність батьків у сфері психічного здоров'я.

Вагомого значення набуває створення психологічно комфортного середовища для здобувачів освіти та забезпечення якісного процесу навчання для дітей, які мають психологічну травму, надання своєчасної підтримки педагогічним працівникам, залучення батьків до освітнього процесу та просвітницької роботи у сфері психічного здоров'я з питань надання психологічної підтримки.

Закон України «Про освіту» та Положення про психологічну службу у системі освіти України визначають загальне спрямування діяльності психологічної служби в закладах освіти щодо проблеми профілактики стресів, зокрема розв'язання освітніх та виховних завдань, що сприятиме збереженню психологічного здоров'я всіх учасників освітнього процесу, формуванню моделі бажаної поведінки, усвідомленню основних рис відповідальної поведінки, повноцінному розвитку особистості, створенню умов для формування мотивації до самовиховання й саморозвитку.

За даними, що надійшли з регіонів України у 2022/2023 навчальному році, чисельність фахівців психологічної служби становить **20 155 осіб**, із них: практичних психологів – **13 174** осіб, соціальних педагогів – **6 905 особи**, методистів – **82 особи** (рис. 1).

Рис. 1

Психологічна служба системи освіти ґрунтується на засадах професійної компетентності та відповідальності, індивідуального підходу, доступності соціально-педагогічних та психологічних послуг (допомоги), системності у здійсненні професійної діяльності, людиноцентризму та партнерства, конфіденційності та дотримання норм професійної етики. Все це передбачає діапазон професійних можливостей, досконале володіння інструментарієм, прийомами і технологіями професійної діяльності, що проявляється в творчому характері діяльності, в активному пошуку новаторських підходів та інноваційних технологій, особистій ініціативі, професійній комунікативності та професійній культурі.

Отже, головним пріоритетом діяльності закладів освіти є забезпечення психологічної стійкості учасників освітнього процесу, які постраждали від російської збройної агресії. За таких умов та для організації належного психологічного, соціально-педагогічного супроводу учасників освітнього процесу у новому навчальному році керівники обласних, районних, міських департаментів (управлінь, відділів) освіти і науки, закладів освіти мають вжити заходів для стовідсоткового забезпечення закладів освіти, навчально-методичних центрів/кабінетів/лабораторій психологічної служби методистами, практичними психологами, соціальними педагогами відповідно до нормативної потреби.

Навчальна діяльність. У закладах освіти навчальна діяльність реалізується працівниками психологічної служби за допомогою викладання навчального матеріалу за програмами курсів за вибором, факультативів, гуртків психологічного та соціально-педагогічного спрямування.

З метою стабілізації психоемоційного стану здобувачів освіти та їх налаштування на освітню діяльність рекомендуємо фахівцям психологічної служби впроваджувати «годину психолога/соціального педагога» та факультативні курси (https://drive.google.com/file/d/1XJeuteWxmdYypqcgHbAkIm7TYYdSDPFF/view)

Звертаємо увагу, що час на проведення зазначеної години (не менше ніж 1 раз на місяць для кожної групи/класу) потрібно врахувати у плані роботи закладу освіти в частині позакласної роботи.

Фахівцям психологічної служби рекомендуємо впроваджувати факультативні курси, спрямовані на збереження і зміцнення психічного здоров'я, завдяки яким відбувається підвищення психологічної культури усіх учасників освітнього процесу.

Пропонуємо практичним психологам і соціальними педагогам закладів освіти України для використання у роботі програми факультативів, спецкурсів і курсів за вибором, що були розроблені працівниками психологічної служби у системі освіти, пройшли апробацію у закладах освіти, рецензування науковців і практиків та у 2022/2023 навчальному році експертною комісією з психології та педагогіки їм було надано гриф «Схвалено для використання в освітньому процесі».

Програми факультативів, спецкурсів і курсів за вибором розміщено на вебсайті ДНУ «ІМЗО»: https://imzo.gov.ua/psyholohichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/fakul-tatyvy/.

Навчально-методичні матеріали щодо роботи в умовах війни розміщено на вебсайті ДНУ «ІМЗО»: https://imzo.gov.ua/psyholohichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/materialy-dlia-vykorystannia-v-roboti-pid-chas-voiennykh-diy/.

Просвітницька робота. Робота з проведення просвітницької діяльності залежить від потреб певного закладу освіти. Тому варто провести рандомізовані дослідження дітей усіх вікових груп з метою оцінки ефективності та доцільності психологічного супроводу.

За результатами аналізу запитів учасників освітнього процесу до працівників психологічної служби виокремлено основні напрями проблемних питань, а саме: психологічний та соціально-педагогічний супровід дітей із сімей учасників бойових дій, психологічний і соціально-педагогічний супровід дітей із сімей, які мають статус внутрішньо переміщених осіб (ВПО), допомога дітям та сім'ям, які постраждали у військових конфліктах, допомога ветеранам і членам їхніх родин, самовдосконалення, розвиток власних здібностей і компетенцій, професійне самовизначення, психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти, профілактика різних видів залежності (адиктивна поведінка), профілактика шкідливих звичок (вживання наркотичних речовин, напоїв, що містять алкоголь, тютюнопаління), формування культури здорового способу життя, домашнє насильство, булінг/кібербулінг, дитяча злочинність, торгівля людьми, суїцидальні нахили дітей.

Тому основний зміст просвітницької роботи фахівців психологічної служби закладу освіти має бути у таких напрямах:

– ознайомлення педагогів з технологіями надання першої психологічної допомоги учасникам освітнього процесу та запровадження «Психологічної хвилинки» під час уроків;

– інформування з проблем торгівлі людьми;

– інформування з питань запобігання та протидії домашньому насильстві в умовах воєнного стану в Україні;

– формування у здобувачів освіти національних та європейських цінностей;

– інформування про вплив та наслідки вживання наркотичних, психоактивних речовин, алкоголю та тютюнопаління;

– ознайомлення учасників освітнього процесу із загрозами, які може нести інтернет (шахрайство, спам, кібербулінг тощо);

– ознайомлення учасників освітнього процесу із алгоритмом дій у разі увімкнення сигналу повітряної тривоги;

– популяризація ненасильницької моделі поведінки;

– формування моральної поведінки, активної життєвої позиції, єдності слова і діла в особистості, готовності брати активну участь у житті своєї держави;

– ознайомлення педагогів та батьків здобувачів освіти з основними закономірностями та умовами сприятливого розвитку дитини.

Під час здійснення просвітницької діяльності можуть бути корисними зазначені матеріали.

Лист МОН від 30.05.2023 № 1/5735-22 «Про запобігання та протидію домашньому насильству в умовах воєнного стану в Україні». URL: file:///C:/Users/204/Downloads/629622d732257174284034%20(1).pdf

Лист МОН від 10.11.2022 № 4/3250-22 «Щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства». URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/bezpeka/2022/15.11.2022/Lyst.vid.10.11.2022-4.3250 22.Shchodo.zakhystu.ditey.vid.seksualnoyi.ekspluatatsiyi.ta.seksualnoho.nasylstva.pdf

Лист МОН від 18.04.2023 № 4/5449-23 «Щодо проведення в закладах освіти правопросвітницьких заходів до Міжнародного дня протидії булінгу (День боротьби з цькуванням)». URL: https://drive.google.com/file/d/1uxqU6brKrQam6WUc8TV1_jWkeE91DGjT/view

Лист Офісу Президента України від 22.12.2022 №15/2-01/57 «Про освітній онлайн-курс «Життєстійкість молоді в умовах криз». URL: https://drive.google.com/file/d/16lb2BMQuMfiuWXfzUTHBpr3QcnTrB7WM/view

Лист МОН від 15.11.2022 № 4/3297-22 «Щодо міжнародної акції «16 днів проти насильства»». URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/bezpeka/2022/15.11.2022/Lyst.vid.15.11.2022-4.3297-22.Shchodo.mizhn.aktsiyi-16.dniv.proty.nasylstva.pdf

Лист МОН від 22.06.2022 № 1/6885-22 «Щодо запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією російської федерації на території України». URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-zapobigannya-ta-protidiyi-seksualnomu-nasilstvu-povyazanomu-zi-zbrojnoyu-agresiyeyu-rosijskoyi-federaciyi-na-teritoriyi-ukrayini

Постанова КМУ від 02 червня 2023 р. № 559 «Про затвердження Порядку та умов надання у 2023 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на створення мережі спеціалізованих служб підтримки осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі». URL: http://surl.li/iessr Лист МОН від 14.06.2022 № 1/6355-22 «Про Рекомендації щодо усунення ризиків торгівлі людьми у зв'язку з війною в Україні та гуманітарною кризою».
URL: file:///C:/Users/204/Downloads/62a84079a9a8a213818294.pdf

Лист МОН від 13.05.2022 № 1/5119-22 «Про здійснення превентивних заходів серед дітей та молоді в умовах воєнного стану в Україні». URL: file:///C:/Users/204/Downloads/627e0ec2e95d9394132290.pdf

Лист МОН від 25.03.2022 № 1/3663-22 «Щодо запобігання торгівлі людьми в умовах воєнної агресії».
URL: file:///C:/Users/204/Downloads/62441f5b0e0ca434958796.pdf

Лист МОН від 12.04.2022 № 1/4068-22 «Щодо недопущення участі неповнолітніх у наданні інформації ворогу про військові позицій Збройних сил України». URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/86357/

Лист МОН № 1/10686-22 від 14.09.22 року «Про переліки навчальної літератури та навчальних програм, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в освітньому процесі закладів освіти у 2022/2023 навчальному році». URL: file:///C:/Users/204/Downloads/6323168392e90201892187.pdf

Закон України від 16.11.2022 № 2759-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#Text

Розпорядження КМУ від 02.06.2023 № 496-р «Про затвердження Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2025 року». URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-derzhavnoi-tsilovoi-sotsialnoi-pro-a496r

Розпорядження КМУ № 1163-р від 20.12.2022 року «Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022-2024 роки з її реалізації».
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text

Наказ Міністерства соціальної політики України від 27.12.2022 № 359 «Про затвердження Методичних рекомендацій з реалізації гендерного підходу та підходу, що базується на дотриманні прав людини, на рівні територіальних громад». URL: https://www.msp.gov.ua/documents/6267.html

Розпорядження КМУ від 24.02.2023 № 174-р «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2023 рік». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-%D1%80#Text

Лист МОН від 29.03.2022 № 1/3737-22 «Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні». URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/pozashkilna/2022/Vykhovna.robota/30.03.22/Lyst.MON-1.3737-22.vid.29.03.2022-Pro.zabezp.psykholoh.suprovodu.uchasn.osv.protsesu.pdf

У сучасних умовах, пов'язаних із війною, виникає нагальна потреба у проведенні соціально-педагогічної і психологічної просвітницької діяльності, інформуванні усіх учасників освітнього процесу з питань збереження їхнього соціального благополуччя і психічного здоров'я.

Якщо у попередні роки найбільше звернень надходило з приводу булінгу (цькування), домашнього насильства, вступу до закладу освіти, то в умовах воєнного стану переважають звернення щодо надання психосоціальної та соціально-педагогічної допомоги дітям і сім'ям, які мають статус внутрішньо переміщених осіб (ВПО). За 2022/2023 навчальний рік отримано 250 694 таких звернень, з них: 65 590 звернень дітей, 91 259 звернень батьків або законних представників, 25 248 звернень інших зацікавлених осіб, 68 597 звернень педагогічних працівників.

Під час роботи за цим напрямом можуть бути корисними зазначені матеріали.

Лист ІМЗО від 29.03.2023 № 21/08-479 «Про Всеукраїнську програму метального здоров'я «Ти як?». URL: https://drive.google.com/file/d/111ML2SZrPxZQiRXfUPxsOwPQ7SIacqI8/view

Розпорядження КМУ від 25.04.2023 № 372-р «Про затвердження плану заходів на 2023-2024 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372-2023-%D1%80#Text

Лист МОН від 06.09.22 № 1/10258-22 «Про організацію освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами у 2022/2023 навчальному році». URL: file:///C:/Users/204/Downloads/631b2d1e2e6de127999170.pdf

Лист МОН від 10.08.22 № 1/9105-22 «Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2022/2023 н. р.». URL: file:///C:/Users/204/Downloads/62f4c1f2d9a1d274700929.pdf

Лист ІМЗО від 26.05.2023 № 21/08-929 «Про методичні рекомендації щодо організації літнього відпочинку дітей у 2023 році». URL: https://drive.google.com/file/d/1dMkksL3Uw2Ndg5mIrv5-sgfmWubenXCy/view

Лист ІМЗО від 15.05.2023 № 21/08-793 «Про психологічні хвилинки» URL: https://drive.google.com/file/d/1w-RfIjMthls_ZRhclzOpoAhrfhfIL3rj/view

Рекомендуємо керівникам обласних, районних, міських департаментів (управлінь, відділів) освіти і науки, закладів післядипломної освіти, закладів освіти забезпечити надання психологічної допомоги учасникам освітнього процесу в кризових ситуаціях та дітям, що пережили психотравмуючі події, а саме:

- інформувати учасників освітнього процесу щодо можливості отримання психологічних послуг у закладі освіти;
- оприлюднити на вебсайтах (у разі їх відсутності – на вебсайтах своїх засновників) контакти безкоштовної кризової психологічної допомоги у період війни в країні;
- сприяти підвищенню компетентності практичних психологів, соціальних педагогів та інших педагогічних працівників з питань надання першої психологічної допомоги, психологічної допомоги дітям, які пережили психотравмуючі події;
- сприяти впровадженню в закладах освіти у роботу з дітьми програм формування стійкості до стресу, розвитку резилієнс у дітей, психосоціальної допомоги дітям, які пережили психотравмуючі події; програм профілактики емоційного вигорання практичних психологів, соціальних педагогів та інших педагогічних працівників.

Діагностична робота. Під час організації діагностичних досліджень фіксацію всіх фаз динаміки різних асинхронно виникаючих негативних психічних станів внаслідок впливу різної сили стресу можна здійснювати за допомогою моніторингу. Моніторинг виникнення негативних психічних станів учасників освітнього процесу – це постійне, тривале відстеження динаміки показників різних психічних станів з метою фіксації чи прогнозування моментів критичних відхилень від оптимальних характеристик станів з метою застосування коригувальних заходів.

Діагностика негативних психічних станів, постстресових станів, визначення групи посиленої психологічної уваги серед учасників освітнього процесу дає змогу виявити осіб з низьким адаптаційним потенціалом і високою вірогідністю ранніх і важких проявів психічної травми та її наслідків, а також створити індивідуальну тактику і визначити способи профілактики та відновлення кожного учасника освітнього процесу. Вирішення проблеми діагностики негативних психічних станів учасників освітнього процесу складається з двох основних складових: 1) підбір діагностичного інструментарію;

2) відповідний спосіб організації діагностичних досліджень, спрямований на фіксацію всіх фаз динаміки різних асинхронно виникаючих негативних психічних станів учасників освітнього процесу.

Звертаємо увагу працівників психологічної служби на конфіденційність у всьому, що стосується взаємин з учасником освітнього процесу, їх особистого життя і життєвих обставин. Виняток становлять випадки, коли виявлені симптоми є небезпечними для учасника освітнього процесу та інших людей. У

такому разі фахівець зобов’язаний поінформувати тих, хто може надати кваліфіковану допомогу, та зберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих у процесі роботи, додержуватись анонімності оприлюднення інформації про особу. Документація роботи працівника психологічної служби має містити лише професійно необхідні матеріали, доступ до неї має тільки сам фахівець.

У випадках, коли працівник психологічної служби звертається за допомогою до інших фахівців/органів, потрібно надати інформацію, ознайомити з обмеженнями під час використання інформації про особу та попередити про відповідальність за недотримання конфіденційності.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) розвивається після стресової події або ситуації винятково загрозливого або катастрофічного характеру, що може викликати сильне відчуття дистресу майже у кожної людини. Однак ПТСР не розвивається внаслідок ситуацій, які у повсякденній мові характеризують словом «стресові», наприклад: розлучення, втрата роботи або невдача на іспиті. ПТСР може розвинутись у людей усіх вікових категорій і переживати ПТСР можуть близько 25-30 % людей, що пережили травматичну подію.

Найхарактернішим симптомом ПТСР є повторне переживання симптомів. Люди з ПТСР мимоволі знову переживають аспекти травматичної події у дуже яскравий спосіб, що викликає у них дистрес. Йдеться про флешбеки, під час яких людина діє або почувається так, ніби подія повторюється; нічні жахи; тривожні інтрузивні образи, що виникають у свідомості мимоволі, або інші сенсорні враження від події. Нагадування про травматичну подію викликають сильний дистрес чи фізіологічні реакції. У дітей симптоми повторного переживання можуть набувати форми повторного переживання досвіду, повторюваної гри або страшних снів без усвідомлення змісту.

Уникання згадок про травму є ще одним характерним симптомом ПТСР. Це стосується людей, ситуацій та обставин, що нагадують або пов’язані з травматичною подією. Люди з ПТСР часто намагаються виштовхнути зі своєї свідомості спогади про подію, не думати та не обговорювати її деталі, особливо найгірші моменти. З іншого боку, є люди, які забагато роздумують над питаннями, що заважають їм примиритися з подією (наприклад, про те, чому подія відбулася саме з ними, про те, як цьому можна було б запобігти, або про можливу помсту). Люди з ПТСР також відчувають симптоми надмірного збудження, охоплюючи гіпернастороження щодо загрози, лякливість, дратівливість, труднощі з концентрацією уваги і проблеми зі сном. Інші особи з ПТСР також скаржаться на симптоми емоційного оніміння. До них належать: відсутність здатності відчувати емоції, відчуття відсторонення від інших людей, відмова від видів діяльності, які раніше були важливими, втрата пам’яті стосовно важливих частин події. Симптоми ПТСР часто розвиваються відразу після травматичної події, але у деяких людей (менше ніж 15 % всіх постраждалих)

симптоми можуть з’явитися пізніше. Люди з ПТСР можуть не звертатися за допомогою протягом декількох місяців або й років після появи симптомів, незважаючи на значний дистрес, який вони відчувають. Однак ПТСР є виліковним розладом навіть через багато років після травматичної події. Проте виявлення ПТСР може становити значні труднощі, оскільки багато людей ухиляються розповідати про свої проблеми, хоча скаржаться на дискомфорт.

Розпізнання посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Терапія ПТСР може бути ефективною лише після проведення попередньої діагностики. У таких випадках, як війна, можна рекомендувати специфічні засоби для виявлення людей, схильних до розладу. Можливість розпізнати та ідентифікувати ПТСР у більшості людей виникає під час звичайних медичних процедур, таких як фізіотерапія, або після нападу чи нещасливого випадку людина сама розповідає про насильство, пережите в окупації. Ідентифікація ПТСР у дітей пов’язане з більш значними труднощами.

ПТСР може проявлятися цілою низкою симптомів, які у дорослих найчастіше виражені дуже яскравими, тривожними спогадами про подію або флешбеками (інтрузивними спогадами або симптомами повторного переживання). Однак інколи найбільш вираженими симптомами може бути уникання ситуацій, пов’язаних із травмою, або уникання соціальних контактів загалом. Під час обстеження та ідентифікації ПТСР важливо емпатично ставити конкретні запитання як про симптоми, так і про досвід травматичної події. ПТСР часто супроводжується низкою коморбідних розладів, таких як депресія.

ПТСР може проявлятися цілою низкою симптомів (зокрема й повторним переживанням, уникненням, підвищеною збудливістю, депресією, емоційним онімінням, зловживанням наркотиками чи алкоголем, злістю), тому під час обстеження практичним психологам треба емпатично обережно з’ясувати у здобувача освіти, чи зазнали вони досвіду травми (навіть багато місяців або років тому).

Здобувачів освіти, які мають незрозумілі фізичні симптоми та знову і знову звертаються до практичного психолога за допомогою, треба переспрямувати до фахівця з відповідною кваліфікацією.

Особливі труднощі викликає розпізнання ПТСР у дітей. Діти, особливо до 8 років, можуть безпосередньо не скаржитися на такі симптоми ПТСР, як повторне переживання травми чи уникнення. Натомість діти можуть скаржитися на проблеми зі сном. Тому дуже важливо використати всі нагоди для виявлення ПТСР у дітей. Опитування дітей, а також батьків або опікунів, теж сприятиме розпізнанню ПТСР. Виявивши ПТСР у здобувача освіти, фахівець психологічної служби має поінформувати батьків або опікунів про ризик розвитку ПТСР у дитини, а також проконсультувати дорослих стосовно подальших дій.

Під час надання допомоги учаснику освітнього процесу, який пережив травматичну подію, працівники психологічної служби повинні інформувати

батьків чи опікунів про можливість розвитку ПТСР, коротко описати можливі симптоми (наприклад: порушення сну, нічні жахи, порушення концентрації уваги та дратівливість) і запропонувати звернутися до сімейного лікаря, якщо зазначені симптоми триватимуть більше одного місяця.

Наголошуємо! Фахівці психологічної служби не мають відповідної кваліфікації роботи з ПТСР, тому за умови виявлення чи припущення щодо ПТСР фахівець повинен переспрямувати учасника освітнього процесу до фахівця з відповідною кваліфікацією.

Наразі доволі актуальним стає питанням забезпечення працівників психологічної служби мінімальним набором психодіагностичних інструментів, які могли б допомогти у вирішенні найбільш типових проблем, що існують у практиці закладів освіти. *Плануючи свою роботу, фахівці психологічної служби мають подбати про створення відповідних умов:*

– *психодіагностичний інструментарій, що застосовується у роботі, має бути перевірений на практиці, бути валідним і мати відомості про експертизу відомих фахівців, яку він пройшов;*

– *перелік методик має складати деякий мінімум, який знадобиться працівникам психологічної служби у вирішенні типових і найбільш розповсюджених у практиці роботи проблем учасників освітнього процесу;*

– *діагностичний міатеріал має бути структурований за основними цільовими аудиторіями і рівнями освіти: початкова, основна і старша школа;*

– *методики, що застосовуються, мають бути простими у практичному застосуванні, найбільш поширеними серед професійного співтовариства і не потребувати багато часу для їх вивчення;*

– *психодіагностичні методики мають узгоджуватися з типовими циклограмами діяльності працівників психологічної служби.*

Одним з основних заходів, спрямованих на збереження методичної єдності психологічної служби та координацію її дій на регіональному і всеукраїнському рівнях, є запровадження типових циклограм діяльності практичних психологів і соціальних педагогів.

Міністерство освіти і науки України рекомендує працівникам психологічної служби застосовувати у своїй діяльності методичні рекомендації, орієнтовні циклограми діяльності працівників психологічної служби закладів освіти різних типів, розроблені Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи. Матеріали розміщено на сторінці ДНУ «ІМЗО» (https://imzo.gov.ua/psyholohichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/informatsijna-baza-psyholohiv-ta-sotsialnyh-pedahohi/navchalno-metodychni-materialy-dlya-psyholohiv/psyhodiahnostychna-robota/).

Діагностичний інструментарій для фахівців психологічної служби розміщено на вебсайті ДНУ «ІМЗО» (https://imzo.gov.ua/psyholohichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/informatsijna-baza-psyholohiv-ta-sotsialnyh-

pedahohi/navchalno-metodychni-materialy-dlya-psyholohiv/psyhodiahnostychna-robota/).

Профілактична робота. Одним із основних видів діяльності практичних психологів та соціальних педагогів є профілактична робота серед здобувачів освіти. Профілактичною груповою діяльністю охоплено 3 709 701 осіб.

Аналізуючи загальну кількість звернень від учасників освітнього процесу до працівників психологічної служби у 2022/2023 навчальному році, визначено найактуальніші теми:

професійне самовизначення, самовдосконалення, розвиток власних здібностей і компетенцій – 313 742 звернення;

труднощі у навчанні та готовність до навчання – 296 964 звернень;

емоційна підтримка, зниження рівня тривожності – 268 045 звернень;

профілактика шкідливих звичок – 233 978 звернень.

Просвітницька і профілактична робота з подолання злочинності серед неповнолітніх є важливим напрямом роботи.

Аналіз стану правопорушень серед підлітків дає підстави вважати подолання криміногенної ситуації в дитячому та молодіжному середовищі проблемою гострою та актуальною для суспільства.

За даними дослідження, кількість звернень до працівників психологічної служби щодо асоціальних проявів у поведінці дітей становить: 40 843 звернень батьків здобувачів освіти, 73 051 звернення педагогічних працівників.

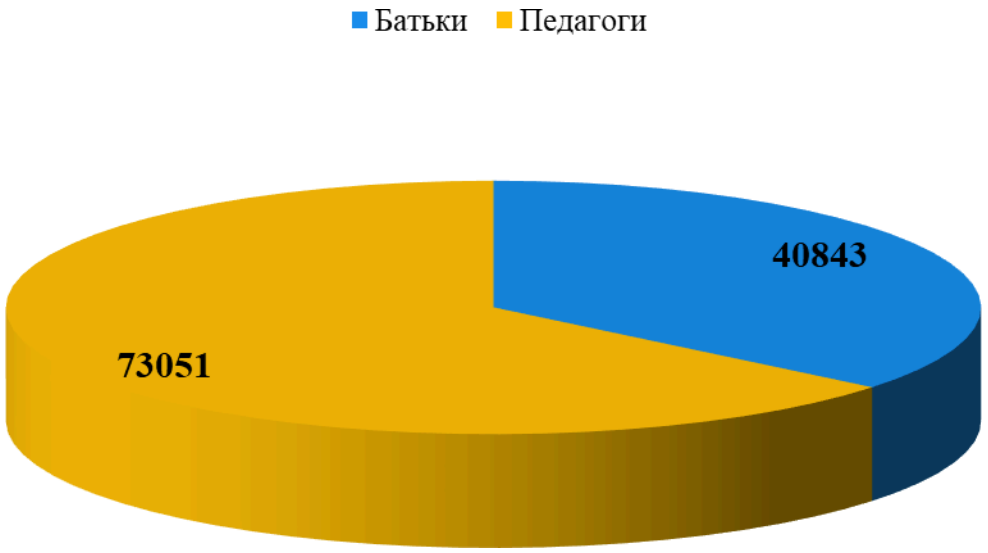

Рис 2.

Підвищення рівня просвітницької роботи щодо оволодіння дітьми, учнівською та студентською молоддю знаннями та навичками, необхідними для

формування культури здорового способу життя, є одним із важливих напрямів систематичної і планомірної роботи працівників психологічної служби.

На сайті ДНУ «ІМЗО» розміщено «Банк програм для неповнолітніх у конфлікті з законом» (https://www.msp.gov.ua/content/bank-program-dlya-profilaktiki-socialnogo-siritstva.html),

(https://imzo.gov.ua/psyholohichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/informatsijna-baza-psyholohiv-ta-sotsialnyh-pedahohi/najkraschi-rozrobky-metodyky-treninhy-zhurnaly/).

Профілактична робота зі здобувачами освіти починається з дитячого садка для того, щоб дитина ще до підліткового віку зрозуміла: що добре, а що погано; чого не варто робити і чому.

Це початок формування здорового способу життя. Це має бути системна цілісна робота. Профілактичні програми розроблено для здобувачів освіти різного віку, починаючи з дошкільної освіти.

За даними дослідження, кількість звернень до працівників психологічної служби щодо профілактики шкідливих звичок, різних видів залежності та формування культури здорового способу життя становить 233 961 звернення, з них: 60 818 звернень батьків здобувачів освіти, 81 589 звернень педагогічних працівників, 68 637 звернень здобувачів освіти та 22 917 звернень інших зацікавлених осіб.

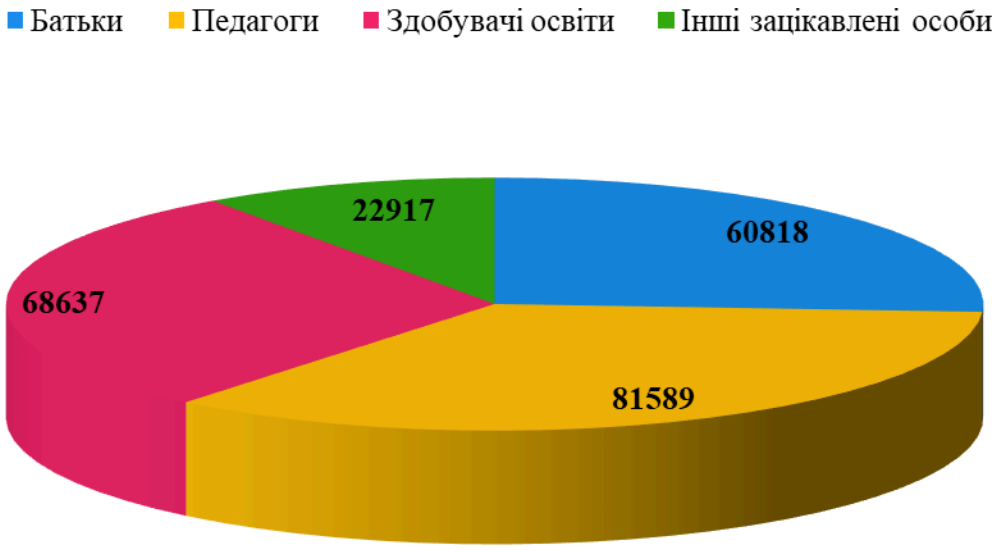

Рис. 3.

Сьогодні актуальними є питання побудови безпечного, мирного освітнього середовища, яке передбачає впровадження у систему освіти технології вирішення конфліктів шляхом співробітництва. Важливими кроками в цьому напрямі є

формування у здобувачів освіти здатності протистояти булінгу (цькуванню), навичок ненасильницької поведінки, побудови конструктивного діалогу, розуміння поняття «мир», усвідомлення власної значущості у миробудуванні, усвідомлення конфлікту як невід'ємної частини життя, створення особистої мирної стратегії поведінки в конфлікті.

Наразі в закладах освіти Україні продовжується процес запровадження відновних практик шляхом створення шкільних служб порозуміння.

Одним із напрямів діяльності працівників психологічної служби є просвітницька й профілактична робота з подолання злочинності серед неповнолітніх. Кількість звернень до працівників служби щодо подолання дитячої злочинності – 26 388, із них: 8 722 звернень батьків, 7 610 звернень педагогічних працівників, 5 769 звернень здобувачів освіти та 4 287 звернень інших зацікавлених осіб.

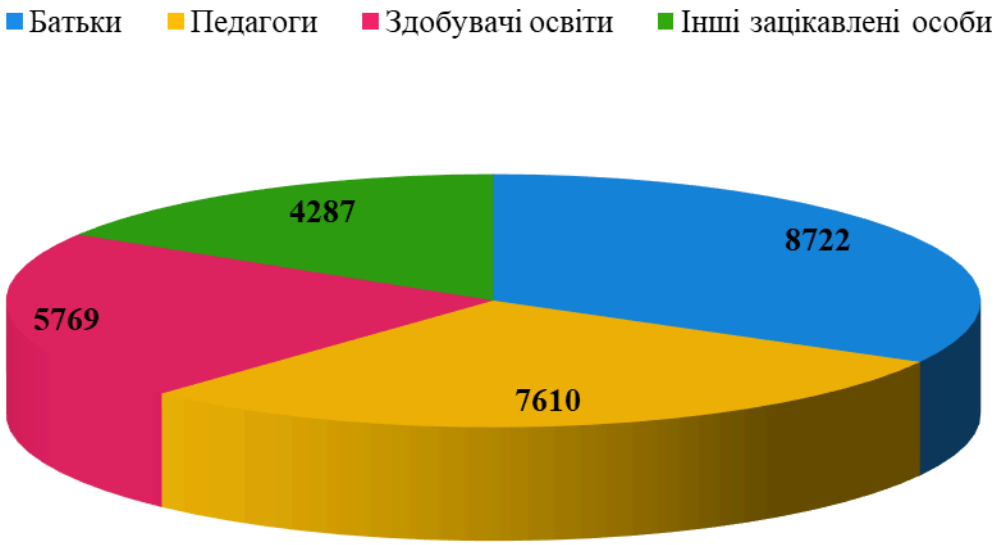

Рис. 4.

У 2023/2024 навчальному році триватиме Всеукраїнський конкурс авторських програм практичних психологів і соціальних педагогів «Нові технології у новій школі» відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 31 травня 2018 року № 555, зареєстрованому в Міністерстві юстиції України 26 червня 2018 року за № 744/32196 (текст наказу розміщено за покликанням: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0744-18).

Метою конкурсу є виявлення та поширення кращого досвіду, оптимізація інноваційної діяльності працівників психологічної служби, підвищення професійної компетентності, якості програм, реалізації творчого потенціалу, престижності професії практичних психологів та соціальних педагогів.

Конкурс проводиться щорічно на засадах відкритості, прозорості та гласності за однією номінацією, визначеною організатором, у три етапи, окремо для практичних психологів та соціальних педагогів.

У 2022/2023 навчальному році конкурс було проведено за номінацією «Профілактичні програми, спрямовані на попередження та коригування проблем, труднощів, подолання шкідливих звичок, негативних емоційних станів, усунення відхилень у психофізичному та інтелектуальному розвитку і поведінці, подолання різних форм девіантної поведінки, адаптацію до умов навчання і життєдіяльності тощо».

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 04.06.2021 № 425 «Про затвердження рейтингового списку переможців ІІІ етапу Всеукраїнського конкурсу авторських програм практичних психологів і соціальних педагогів «Нові технології у новій школі» у номінації «Профілактичні програми» визначено переможців і призерів.

Серед *практичних психологів*:

І місце – Павлюк Тетяна Леонідівна, практична психологиня Житомирського дошкільного навчального закладу № 58 Житомирської міської ради.

ІІ місце – Акименко Дар'я Станіславівна, практична психологиня Комунального закладу «Лозівський ліцей № 4» Лозівської міської ради Харківської області.

ІІІ місце – Кравчук Галина Богданівна, практична психологиня Кременецької гімназії № 3 Кременецької міської ради Тернопільської області.

Серед *соціальних педагогів*:

І місце – авторський колектив: Кот Валентина Петрівна, Хутірського закладу загальної середньої освіти І-ІІІ ступенів Червонослобідської сільської ради Черкаської області; Русин Катерина Олександрівна, соціальна педагогиня Хутірського закладу загальної середньої освіти І-ІІІ ступенів Червонослобідської сільської ради Черкаської області.

ІІ місце – Ребекевша Жанна Миколаївна, соціальна педагогиня Великомедведівської гімназії Судилківської сільської ради Шепетівського району Хмельницької області.

ІІІ місце – Посільська Олена Романівна, соціальна педагогиня Дубенського ліцею № 1 Дубенської міської ради Рівненської області.

Для організації належного психологічного, соціально-педагогічного супроводу учасників освітнього процесу рекомендуємо керівникам обласних, районних, міських департаментів (управлінь, відділів) освіти і науки, закладів післядипломної освіти вжити заходів щодо посилення профілактичної роботи побудови безпечного, мирного освітнього середовища, яке передбачає впровадження у систему освіти технології вирішення конфліктів шляхом співробітництва з подолання правопорушень, злочинності серед неповнолітніх.

Корекційна робота. Наразі Україна переживає нелегкий час випробувань, які особливим чином загострюють наше усвідомлення важливості психічного здоров'я нації та потребу цілісної національної програми його охорони. Війна з її потужним психотравмуючим впливом показала, наскільки важливим є розвиток фахових, спеціалізованих програм допомоги учасникам освітнього процесу. За цим напрямом робиться багато: проведення конференцій, просвітницьких кампаній, підвищення кваліфікації педагогічних працівників, друк фахових книг, розроблення настанов до надання фахової допомоги. Але за останній час дуже гостро постала проблема ментального здоров'я що потребує низки рішучих та добре продуманих реформ.

Працівники психологічної служби покликані допомогти здобувачам освіти опрацювати неефективні реакції на стрес, напрацювати механізми стресостійкості, навчити технікам, які допоможуть стабілізуватися та легше впоратися зі спогадами про пережите. Для роботи рекомендуємо програму «ДІТИ ТА ВІЙНА НАВЧАННЯ ТЕХНІК ЗЦІЛЕННЯ», схвалену рішенням Вченої ради ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (протокол № 2 від 29.06.2016) і розміщену на сайті (https://drive.google.com/file/d/16yCTn6CmrDEF9kf6Iwd2oTod3wuvAJpp/view).

Компонентами спеціальної освіти є процеси навчання, виховання та корекції. При цьому корекцію розглядають як основу освітньої діяльності в спеціальному закладі освіти: без цілеспрямованого подолання чи послаблення недоліків знижується ефективність навчання й виховання дітей, що ускладнює процес оволодіння потрібними для них знаннями, вміннями, навичками та становлення поведінки, особистості в цілому. Водночас зауважимо, що виділити складові частини спеціальної освіти (навчання, виховання, корекція) можливо лише абстрагуванням функцій кожної з них для їхнього осмислення, організації, цілеспрямованої роботи. Якщо корекцію та навчання (і виховання) брати як відносно самостійні компоненти педагогічної системи, то відмінність між ними полягає в меті, особливостях педагогічного процесу, показниках ефективності.

Рекомендуємо застосовувати у роботі корекційні програми, які розміщено на вебсайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (https://docs.google.com/document/d/1jjQzAxFTFXdzVBaYu5OxcpqMz9gxhmtz_IsEJDisfnM/edit).

Звертаємо увагу керівників закладів освіти на те, що практичний психолог чи соціальний педагог не повинен виконувати обов'язки дефектолога, логопеда, корекційного педагога, а проведення корекційних занять та допомога в навчанні

– не його сфера діяльності, але він може направити здобувача освіти до фахівців ІРЦ на консультування.

Перелік корекційно-розвиткових програм, типових освітніх програм, методичних рекомендацій, навчально-методичних посібників для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами розміщено на вебсайті ДНУ «ІМЗО» (https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita/korektsiyni-programi/).

Корисну інформацію стосовно роботи за цим напрямом можна знайти і на сайті Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України (http://ispukr.org.ua/).

Порядок додаткових психолого-педагогічних і корекційно-розвиткових занять (послуг), які проводять (надають) фахівці (з числа працівників закладу освіти та, за потреби, додатково залучені фахівці), з якими заклад освіти або відповідний орган управління освітою укладають цивільно-правові договори, визначено Постановою Кабінету Міністрів України від 14.02.2017 № 88 «Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами» (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#Text).

На вебсайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» також розміщено матеріали щодо протидії сексуальному насильству (https://imzo.gov.ua/psyholohichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/materialy-dlia-vykorystannia-v-roboti-pid-chas-voiennykh-diy/protydiia-seksual-nomu-nasyl-stvu/).

Консультування. Внутрішні страхи, переживання, почуття, міфи та зовнішні стереотипи, які переживають рідні, чекаючи своїх близьких з фронту, складно ототожнити і зрозуміти. Метою консультування фахівців психологічної служби є інформування та спонукання до знаходження відповідей на питання, що відбувається з фізичним і психоемоційним станом військового, як реагувати і на що звертати увагу тим, хто чекає і зустрічає близького з фронту.

Незабаром повернуться з фронту наші захисники і захисниці, і фахівцям психологічної служби вже зараз потрібно планувати цей напрям роботи у своїй діяльності, а саме потурбуватися про психологічну атмосферу учасників освітнього процесу вдома: вона має бути комфортною, із задоволенням базових потреб та відсутністю жалю з боку родичів.

Алгоритм дій для забезпечення комфортної психологічної атмосфери.

1. Надання інформації про те, чого очікувати, відпрацювання на практиці дієвих вправ, щоб вони могли потім самостійно з цим впоратися, та відпрацювання з ними техніки самодопомоги.
2. Поради щодо спілкування з іншими, запропонувати поговорити з іншими родинами, в яких військові вже повернулися додому;
3. Надання інформації та дієвих практик щодо турботи про себе.

Учасник освітнього процесу має знати, що кожне возз’єднання родини – особливе, воно може відрізнятися від попереднього.

Наголосіть!

1. Коли людина ділитеся з близькими людьми своїми враженнями та почуттями, вони можуть не зрозуміти та знехтувати їхніми негативними переживаннями, не тому що їм байдуже, а тому що важко витримати ці переживання, бракує сил та енергії. Отже, вони не можуть надати саме ту підтримку, якої людина потребує, але можуть надати іншу.

2. Підготуйте здобувача освіти до повернення одного з батьків із зони бойових дій. Потреби дітей могли змінитися за час їх відсутності можливо, їм знадобиться деякий час, щоб знову відчути душевну близькість, особливо, якщо діти на час від'їзду були дуже маленькими.

3. Батьки та інші члени сім'ї мають зрозуміти, що за час служби усі змінилися і подорослішали. Їхні стосунки з дітьми також змінилися і будуть іншими. Доки вони «знайомляться» заново, їм потрібно зважати на певні рамки стосунків. Батьки хочуть піклуватися про дитину так, як вона, можливо, вже не потребує або ж не хоче.

Потрібно зауважити, що війна змінює людину, тому не треба лякатися, що до них повернеться така знайома-незнайома людина, з новими звичками, новими словами, дивними проявами у поведінці.

Їм доведеться знайомитися заново! Пізнавати один одного, домовлятися про нові правила поведінки, прояви поваги тощо.

Усі ми під час зміни однієї ситуації на іншу потребуємо певного часу для адаптації. Так само і військовому/військовій треба дати собі час, щоб призвичаїтись до мирного життя, особливо, якщо він/вона не були вдома тривалий період. Такі реакції можуть бути особливо сильними у перший місяць після повернення додому. Ці реакції є *нормальною складовою процесу адаптації*. Окремі випадки такого реагування не означають, що у людини почався посттравматичний стресовий розлад, який вимагає професійної психологічної чи психіатричної допомоги. Про розлад як діагноз можуть говорити лише лікарі. Більшість військових, які повертаються додому, адаптуються до мирного життя самостійно протягом кількох місяців. Ця людина має важкий військовий досвід: обстріли і бомбардування, загибель і поранення побратимів, страх і особисте подолання його.

Учаснику освітнього процесу доведеться прийняти небажання військового говорити про війну, про те, що там відбувалося! Треба вчитися не задавати запитання, не ображатися, коли відмовляються відповідати на такі запитання.

Військовий може мати небажані спогади про війну, може незвично реагувати на звичні звуки, запахи, слова тощо. Потрібно попередити, щоб людина не лякалася! Можливо, це саме те, що там, на війні, його/її рятувало. Потрібен час, щоб звикнути до НОВОГО незнайомого, мирного життя. Якщо відбуваються події, що нагадують військові події (вибухи петард, салютів, голосні неочікувані звуки, запахи, події), людина може реагувати дуже сильно: від появи нав'язливих образів перед очима і небажаних думок до спогадів бою. Ці спогади і емоції можуть бути настільки реалістичними, що людині здається, ніби вона знову на війні. Потрібно зауважити, що разом потрібно буде скласти список таких подразників (тригерів), щоб разом реагувати на їх появу. Рідна людина може мати поранення і контузії (акуботравма), які проявляються у постійних больових відчуттях; незвичних, тілесних проявах (дрижання, тремор, нудота тощо); напруженні тілесному і емоційному.

Потрібно обов’язково підкреслити, що учасник освітнього процесу має знати розповсюджені симптоми таких станів, щоб мати змогу підтримати та надати допомогу, або вчасно звернутися за допомогою до фахівців.

Бойовий досвід або реакції на бойовий стрес можуть привести людину до думок про самопошкодження або самогубство. Тому, якщо близька людина так почувається, потрібно сприймайте це серйозно і знаходити допомогу, звертатися до психіатра або психолога. Терміново! Якщо рідна людина проявляє агресію (погрози, лайка, критика, жбурляння предметами, конфлікти, штовханина або ж бійка), зазначте, що потрібна допомога! Відразу ж треба зателефонувати комусь зі своїх близьких (або на гарячу лінію соціальної служби), переїхати у безпечне місце та переконатися, що діти також у безпеці.

Якщо близька людина може втратити можливість гнучкого спілкування з близьким оточенням (включаючи батьків, дітей, друзів, незнайомих людей); перебувати у роздратованому стані; намагатися уникати зустрічей з іншими людьми, багатолюдних місць, гучних святкувань тощо, наголосіть, що потрібно навчитися і навчити її правилам БЕЗКОНФЛІКТНОГО спілкування.

Близька людина може почати вживати алкоголь або наркотики, щоб блокувати неприємні думки, почуття або спогади, пов’язані з досвідом, отриманим у зоні збройного конфлікту. Хоча алкоголь або медикаменти пропонують ніби «легке» і дешевше позбавлення від труднощів, зазвичай вони приводять до ще більших проблем.

Підтримка сімей, опікунів сім’ї та особи, що здійснюють догляд, відіграють значну роль у підтримці людей із посттравматичним стресовим розладом (ПТСР). Проте, залежно від характеру травми та її наслідків, багатьом сім’ям може бути також потрібна підтримка. Працівники психологічної служби мають усвідомлювати вплив ПТСР на цілу сім’ю. У випадках ПТСР фахівці психологічної служби мають зважати на вплив травматичної події на усіх членів сім’ї, за потреби, оцінити цей уплив і розглянути питання про надання відповідної підтримки. Працівники психологічної служби мають забезпечити, якщо це доцільно, достатню поінформованість родичів особи із ПТСР про поширені реакції на травмуючі події, зокрема й про симптоми. За потреби, таку інформацію надають за згодою особи з ПТСР. Окрім надання інформації, сім’ї та особи, що здійснюють догляд, мають бути поінформовані про групи самодопомоги та групи підтримки, а також заохочені до участі у таких групах там, де вони діють. Якщо травматична подія мала вплив на всю сім’ю, то страждати від ПТСР може більше, ніж один член сім’ї.

Соціальні педагоги можуть зіграти важливу роль у сприянні одужанню людини від ПТСР, особливо одразу після травми. Вони мають визначати потребу у відповідній інформації про різні емоційні реакції, які можуть розвиватися, а також надавати практичні рекомендації щодо отримання належної допомоги стосовно цих проблем. Також мають визначити потребу в соціальній підтримці та сприяти задоволенню цієї потреби та запропонувати допомогу або консультацію

(перенаправлення) особам, що страждають від ПТСР, та їх близьким щодо пом'якшення або усунення загроз, пов'язаних з травмуючою подією.

Під час планування роботи із такими особами, фахівці психологічної служби мають забезпечити надання постраждалим інформації про поширені реакції на травмуючі події, зокрема й симптоми ПТСР, його перебіг та лікування. Вони не повинні відкладати або відмовляти в допомозі через судові розгляди або заяви на компенсацію. Також фахівці мають пам'ятати, що багато осіб із проблемами хвилюються з приводу психологічної допомоги і можуть її уникати. Вони мають усвідомлювати труднощі, пов'язані з цим.

Працівники психологічної служби мають ставитися до таких учасників освітнього процесу з повагою, довірою та розумінням.

Терапевтичні втручання мають надавати компетентні особи, які здобули відповідну підготовку. Ці люди мають отримувати належні супервізії.

Для усіх педагогічних працівників ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» розроблено спецкурс підвищення кваліфікації для слухачів (освітян) очно- дистанційної форми навчання «Важливі навички у періоди стресу» на основі методики Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), який схвалено рішенням Вченої ради Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» (протокол № 2 від 01.03.2023).

Взяти участь у спецкурсі можна за покликанням: https://hromada.academy/courses/praktichni-navichki-podolannya-stresu

Просимо звернути увагу практичних психологів/соціальних педагогів на онлайн-консультування як вид роботи і запроваджувати його у своїй діяльності. Онлайн-консультування може практикуватися як додатковий засіб, підключений до процесу консультування «тет-а-тет», або як незалежний процес.

Зв'язки з громадськістю . У 2022/2023 навчальному році практичні психологи та соціальні педагоги за зазначеним напрямом роботи надали свої послуги 121 299 особам.

Аналізуючи звернення до психологічної служби, визначено найпоширеніші теми: психологічна просвіта – 46 513 звернення; проведення спільних просвітницько-профілактичних заходів – 37 765 звернень; співпраця з органами виконавчої влади, неурядовими громадськими організаціями тощо (військові комісаріати, комісія у справах дітей тощо) – 37 021 звернення.

Для позитивного результату зазначених заходів дуже важливо, щоб тональність спілкування, форми та методи були підібрані коректно, це створює атмосферу партнерства. Завдання працівника психологічної служби: створити умови для рівного розвитку всіх дітей, без винятку, залучити всіх батьків до освітнього процесу.

Робота психологічної служби зорієнтована на розвиток, розширення та зміцнення зв'язків з представниками громадських та міжнародних організацій, які працюють у цій сфері.

Сучасні заклади освіти мають вебсайти, які стали ефективним засобом зв'язку з учасниками освітнього процесу та громадськістю. З метою підвищення психологічної культури суб'єктів освітнього процесу в закладах освіти та у сім'ї рекомендуємо отримувати інформацію через Інтернет із застосуванням інтерактивних форм.

Організаційно-методична робота. Для вдосконалення методичної роботи у психологічній службі системи освіти ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» розроблено структуру методичної розробки (програми, методики). Методологія запропонованої програми дає можливість визначити і доказово обґрунтувати ефективність і результативність застосованих методів. Вона обумовлює застосування метатеоретичного підходів для розробки теорії прикладної психології.

У 2022/2023 навчальному році Міністерством освіти і науки України запропоновано єдину систему звітності (ЄЕСЗ). Раніше статистичні дані надавалися фахівцями психологічної служби у паперовому вигляді. Статистичні форми заповнювались практичними психологами/соціальними педагогами власноруч, затверджувалися на районному/міському рівнях. Загальні статистичні дані зводилися на підставі даних практичних психологів/соціальних педагогів, методистів, відповідальних за діяльність психологічної служби в територіальних громадах, на обласному та національному рівнях.

Єдина електронна система звітності автоматично створює великий обсяг зведених статистичних звітів ЄЕСЗ ґрунтується на реєстрі (набір даних фахівця психологічної служби закладу освіти) з додатковими процедурами, що забезпечують правильність даних реєстру.

Вона містить автоматизовані процедури перевірки даних, щоб мінімізувати кількість помилок. Крім того, існують процедури, які дають змогу проводити незалежну перевірку даних, що вводяться фахівцями.

ЄЕСЗ виконує визначену процедуру в кінці навчального року (як правило, в кінці червня), з розрахунку здобувачів освіти станом на 1 вересня.

Фахівці психологічної служби матимуть доступ до повної інформації виключно про свої заклади освіти. Вони можуть використовувати цю інформацію для функцій моніторингу та управління.

Відповідальні працівники департаментів (управлінь) освіти і науки обласних державних адміністрацій, закладів післядипломної педагогічної освіти матимуть доступ до бази даних районів та міст виключно відповідної області відповідальні працівники ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» матимуть доступ до бази даних на рівні областей.

Проведення навчання фахівців психологічної служби усіх рівнів щодо роботи у ЄЕСЗ стартувало у січні 2023 року, запис вебінарів розміщено на сайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» за покликанням: https://imzo.gov.ua/2023/01/10/v-instytuti-modernizatsii-zmistu-osvity-rozpochaly-

navchannia-praktychnykh-psykholohiv-ta-sotsial-nykh-pedahohiv-roboti-v-avtomatyzovaniy-informatsiyniy-systemi-ya-psykholoh/

Новизна зазначеної системи полягає у багатогранності застосування системи, від оперативної допомоги в зборі, зберіганні та підготовці даних для звітів, спрощення і прискорення процесів і контролю наявних даних, зниження витрат на робочу силу тощо до забезпечення своєчасної та різноманітної інформації для управлінської діяльності, на основі якої можна ухвалювати якісні стратегічні рішення, пов'язані з людським капіталом.

У процесі дослідження очікується отримати експериментальне підтвердження ефективності методів роботи працівників психологічної служби. Основна концепція, на якій ґрунтується аналіз всіх типів даних – це нескінченність методів маніпуляції з даними, за яких вони не втрачають початковий зміст. Таким чином, можна застосовувати методи послідовного перебору.

Перелік нормативно-правового забезпечення фахівців психологічної служби у системі освіти України, що постійно оновлюється та доповнюється, розміщено на вебсайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (https://imzo.gov.ua/psyholohichnyj-suprovid-ta-sotsialno-pedahohichna-robota/normatyvno-pravova-baza/).

Поточну роботу працівники психологічної служби закладу освіти фіксують у журналі практичного психолога/соціального педагога відповідно до листа МОН від 24.07.2019 № 1/9-477 «Про типову документацію працівників психологічної служби у системі освіти України» (https://docs.google.com/document/d/1UY_xe_kXCqYFOKgjZjd5xA4-KbSBzIef-qWQoEWugPs/edit).

Цей напрям роботи працівників психологічної служби відповідно до наказу МОН від 28.12.2006 № 864 «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки України» охоплює планування роботи, звіт про виконану роботу, підготовку тренінгів, ділових ігор тощо з учнями (дітьми), батьками, педагогічними працівниками, організацію педагогічних консиліумів, виступів на батьківських зборах, педагогічних нарадах, семінарах для педагогів, проведення виховних годин з учнями (дітьми), навчальних занять (курсів за вибором, факультативи, гуртки), роботу в бібліотеці, самопідготовку, консультації в навчально-методичних та наукових центрах (закладах), участь в навчально-методичних семінарах (нарадах) психологів, соціальних педагогів.

Організаційно-методична робота є важливою складовою діяльності працівників психологічної служби. Її метою є організація власної діяльності, аналіз та узагальнення результатів, підвищення власного професіоналізму через самоосвіту.

Звертаємо увагу керівників закладів освіти, що працівники психологічної служби закладу освіти (практичні психологи та соціальні педагоги) виконують свою роботу як у закладі освіти (психологічна просвіта, діагностична, консультативна, освітня діяльність, обробка результатів досліджень тощо), так і за його межами (підготовка до проведення заходів, оформлення робочої документації, планування, звітність, самоосвіта, робота у навчально-методичних та наукових центрах, громадських організаціях тощо). Просимо звернути увагу керівників закладів освіти, що фахівці психологічної служби (практичні психологи та соціальні педагоги), які звільняються з посади, мають обов'язково заповнити зазначену звітність до дати звільнення.

Професійна майстерність фахівців психологічної служби. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до статті 51 Закону України «Про повну загальну середню освіту» щодо підвищення кваліфікації педагогічних працівників у питанні надання психологічної підтримки учасникам освітнього процесу» прийнято зміни до статті 51, якими в обов'язковому щорічному підвищенні кваліфікації педагогічних працівників шляхом перерозподілу кількості годин, передбачених для цього, виділено не менше 10 % загальної кількості годин на вдосконалення знань, вмінь і практичних навичок у питанні надання психологічної підтримки учасників освітнього процесу. Прийняття відповідних змін зумовлено тим, що повномасштабна війна російської федерації проти України критично впливає на стан психологічного здоров'я учасників освітнього процесу та безпосередню організацію навчання.

Державною науковою установою «Інститут модернізації змісту освіти» за ініціативи першої леді України Олени Зеленської у межах Національної програми з охорони психічного здоров'я та психосоціальної підтримки розроблено курс підвищення кваліфікації «Перша психологічна допомога учасникам освітнього процесу під час та після завершення воєнних дій».

Зазначений курс створено за моделлю змішаного навчання (blendedlearning), який містить 10 мультимедійних уроків у міжнародному форматі SCORM. Додаткові матеріали та практичні тренінги допоможуть підвищити професійний рівень педагогічних працівників закладів освіти та опанувати сучасні технології першої психологічної допомоги за методичними посібниками Save the Children, а також ознайомити з рекомендаціями щодо перенаправлення Міжнародного Постійного Комітету (IASC).

Курс схвалено рішенням Вченої ради ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (протокол № 5 від 29.06.2022) та отримав схвальний відгук Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), який вже успішно завершили 31 881 осіб.

Взяти участь у зазначеному курсі можна за покликанням: http://surl.li/esrpf

У межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» розроблено спецкурс підвищення кваліфікації для слухачів (освітян) очно-дистанційної форми навчання «Важливі навички у періоди стресу» на основі методики Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), який

схвалено рішенням Вченої ради ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» (протокол № 2 від 01.03.2023).

Взяти участь у спецкурсі можна за покликанням: https://hromada.academy/courses/praktichni-navichki-podolannya-stresu

Рекомендуємо учителям під час уроку впроваджувати психологічні хвилинки, які допоможуть здобувачу освіти впоратися зі стресом та його наслідками, емоційно налаштуватися на урок, на плідну роботу, завдяки чому створюватиметься сприятлива атмосфера, яка дасть змогу дітям розслабитися, зняти емоційне напруження, відновити почуття безпеки та психоемоційного комфорту, що є природним механізмом стабілізації. Регулярне впровадження психологічних хвилинок у зручний час та слушній нагоді допоможе здобувачу освіти стати більш спокійним, врівноваженим, а також дасть змогу краще зрозуміти свої почуття. Учитель має сам визначити, коли і у який час провести психологічну хвилинку.

Зазначені активності складаються зі 108 коротких, але ефективних відеотренінгів. Усі техніки до цього спецкурсу можна знайти у навчально-методичному посібнику «Психологічна хвилинка», який отримав гриф «Схвалено для використання в освітньому процесі» (рішення експертної комісії з психології та педагогіки від 01.03.2023 протокол № 1) та розміщено за покликанням: https://www.youtube.com/playlist?list=PL4lmqF0LvYNEJk3uHhO9f7M8O6k7xH4Rb.

Впровадження *психологічних хвилинок* допоможуть здобувачу освіти впоратися зі стресом та його наслідками, емоційно налаштуватися на урок, на плідну роботу. Такі хвилинки дають змогу створити сприятливу атмосферу, яка дасть змогу дітям розслабитися, зняти емоційне напруження, відновити почуття безпеки та психоемоційного комфорту, що є природним механізмом стабілізації.

Пропонуємо фахівцям психологічної служби у системі освіти надавати методичну підтримку та рекомендувати педагогічних працівників у застосуванні «Психологічних хвилинок» під час уроків/занять та на етапі впровадження Державного стандарту базової середньої освіти.

Зазначені курси з психосоціальної допомоги розроблені за підтримки Асоціації інноваційної та цифрової освіти, яка є провідною громадською організацією України у сфері освіти, у межах всеукраїнського проєкту «Екосистема психологічної допомоги у сфері освіти» www.mentalhelp.in.ua.

Фахівцями ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» розроблено та розміщено на сайті спецкурс підвищення кваліфікації для слухачів (освітян) очно-дистанційної форми навчання «Психосоціальна підтримка учасників освітнього процесу»: https://drive.google.com/file/d/1s9Wyzwq1WErmTcMjOF2Eh0d_H5CLPuZc/view.

Нормативно-правове забезпечення діяльності психологічної служби у системі освіти України в умовах дії воєнного стану. Закон України від 11.04.2023 № 3051-IX «Про внесення зміни до статті 51 Закону України "Про

повну загальну середню освіту" щодо підвищення кваліфікації педагогічних працівників у питанні надання психологічної підтримки учасникам освітнього процесу». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3051-20#Text

Розпорядження КМУ від 7 квітня 2023 р. № 301-р «Про схвалення Концепції безпеки закладів освіти». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#Text

Наказ МОН від 09.09.2022 № 805 «Про затвердження Положення про атестацію педагогічних працівників». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-22#Text

Наказ МОН від 21.04.2023 № 461 «Про затвердження Типової програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів дошкільної освіти «Психолого-педагогічна підтримка дітей, батьків та педагогів в умовах надзвичайної ситуації».
URL: file:///C:/Users/204/Downloads/644a7e5a0d71a368825496.pdf

Наказ МОН від 02.05.2023 № 516 «Про затвердження Типової програми підвищення кваліфікації педагогічних працівників щодо набуття (вдосконалення) компетентностей із здійснення наставницької діяльності». URL: file:///C:/Users/204/Downloads/6459053e2426d464791856.pdf

Наказ МОН від 15.05.2023 № 560 «Про затвердження Типової програми підвищення кваліфікації практичних психологів закладів освіти «Психолого-педагогічні методи та інструменти роботи з психологічною травмою, обумовленою воєнним станом».
URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0560729-23#Text

Лист МОН від 21.10.22 № 1/12392-22 «Про атестацію та підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів дошкільної освіти у період воєнного стану в Україні». URL: file:///C:/Users/204/Downloads/635a750c1bf90140644662.pdf

Лист МОН від 04.04.2022 № 1/3872-22 «Про методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій».
URL: https://drive.google.com/file/d/16esXuCScmCqB5kXLugnkKm-E6SaKg1u0/view

Лист МОН від 15.11.2022 № 1/13921-22 «Про проходження профорієнтаційного тестування здобувачів освіти».
URL: https://drive.google.com/file/d/1BJ6RgB6g0TEUhg6iXkT-agtqfM_WcRCx/view

Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки (рекомендації розроблені Державною службою якості освіти спільно із експертами ініціативи «Система забезпечення якості освіти», що впроваджується в рамках проекту «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe), що реалізується компанією Alinea International за кошти Уряду Канади). URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Bezpechne_osvitnie_seredovysche_2022_SQE-SURGe.pdf

Лист ДНУ «ІМЗО» від 30.09.2022 №22.1/10-1418 «Про реалізацію Всеукраїнський проєкт з профорієнтації та побудови кар'єри «Обери професію

своєї мрії».
URL: https://drive.google.com/file/d/1BpKvNvBPLCc4UR_8dBydZUhTb10rQcaD/view

Лист ДНУ «ІМЗО» від 21.04.2023 № 21/08-624 «Щодо надання інформаційно-аналітичних матеріалів проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні».
URL: https://drive.google.com/file/d/1jg1N7IScPFiQjQFc2xyTPCf1urmHmPZf/view

Лист ДНУ «ІМЗО» від 11.04.2023 № 21/08-577 «Про заповнення єдиної електронної системи звітності».
URL: https://drive.google.com/file/d/1XvBcc2RgY0O3QAQnRxQEgEoMtdH0UhoH/view

Лист ДНУ «ІМЗО» від 30.03.2023 № 21/08-494 «Про удосконалення роботи фахівців психологічної служби у системі освіти України». URL: https://drive.google.com/file/d/1TPrqWitf9EYWnLjDKg_7eAQjs8FWPTXj/view

Лист ДНУ «ІМЗО» від 24.03.2023 № 21/08-425 «Про проєкт «Психосоціальна і емоційна підтримка та поліпшення громадських служб психічного здоров'я».
URL: https://drive.google.com/file/d/1vHP1yOawJx40TkQzWn9B_am1IihLknbk/view

Лист ДНУ «ІМЗО» від 02.03.2023 № 21/08-300 «Про проведення спецкурсу підвищення кваліфікації».
URL: https://drive.google.com/file/d/1YEmjevRMwXvdNVOWCOxdYxBdpmzfM8x7/view

Лист ДНУ «ІМЗО» від 15.06.2023 № 21/08-1042 «Про курси підвищення кваліфікації педагогічних працівників».
URL: https://drive.google.com/file/d/14k58m9uLZ4FVjtSKP7VGGyg6-oNK3LZD/view

Отже, у 2023/2024 навчальному році, ***зважаючи на складний період у нашій країні, пріоритетним завданням закладів освіти стає збереження і зміцнення психічного здоров'я*** всіх учасників освітнього процесу. Для організації належного психологічного, соціально-педагогічного супроводу учасників освітнього процесу потрібно вжити заходів.

Керівникам обласних, районних, міських департаментів (управлінь, відділів) освіти і науки, закладів післядипломної освіти:

- сприяти забезпеченню ставками практичного психолога та соціального педагога закладів освіти відповідно до нормативної потреби;
- сприяти впровадженню психологічних розвантажень під час уроків;
- забезпечити заклади освіти практичними психологами, соціальними педагогами;
- забезпечити навчально-методичні центри/кабінети/лабораторії психологічної служби методистами;
- забезпечити фахівців психологічної служби закладів освіти окремими робочими кабінетами;
- забезпечити фахівців психологічної служби закладів освіти, зокрема навчально-методичних центрів/кабінетів/лабораторій, інформаційно-комунікаційними технологіями, підключенням до мережі Інтернет;

● покращити методичне та технічне забезпечення працівників психологічної служби, особливо в закладах освіти новостворених територіальних громад;

● збільшити обсяг викладання курсів кризової, екстремальної психології, профілактики емоційного вигорання педагогів тощо;

● проводити для фахівців психологічної служби закладів освіти заняття, семінари, тренінги для підвищення фахової компетентності щодо відновлення психоемоційного стану батьків після деокупації (методи та практики виховної роботи для класних керівників), та емоційного, психофізичного стану здобувачів освіти, які пережили окупацію/біженців;

● організувати та провести І етап Всеукраїнського конкурсу авторських програм практичних психологів і соціальних педагогів «Нові технології у новій школі»;

Фахівцям психологічної служби (практичним психологам, соціальним педагогам):

здійснювати психологічну підтримку здобувачів освіти з числа внутрішньо переміщених осіб, зокрема тих, хто виїхав за кордон;

продовжити роботу щодо запровадження на сайтах закладів освіти сторінки «Кабінет психолога/соціального педагога» та онлайн-консультування;

здійснювати психологічне і соціально-педагогічне забезпечення та супровід інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами, консультативну і просвітницьку роботу з батьками;

проводити просвітницько-профілактичні заходи щодо підвищення рівня знань учасників освітнього процесу з питань сексуальності людини, статевого виховання, ВІЛ/СНІДУ тощо;

у плані роботи практичного психолога та соціального педагога закладу освіти рекомендовано чітко прописати ролі та обов'язки, узгоджені заздалегідь;

до плану роботи фахівця психологічної служби рекомендовано внести питання подолання наслідків травматичних інцидентів та заходи щодо забезпечення координованої системної психологічної підтримки та надання психолого-соціальної допомоги, яка ґрунтується на забезпеченні надання практичної допомоги;

до плану роботи закладу освіти в частину позакласної роботи рекомендовано додати годину психолога (1 раз на місяць) для кожн(ої/ого) групи/класу;

важливим є питання підвищення професійної компетентності практичних психологів та соціальних педагогів у напрямі оволодіння сучасними технологіями психологічної допомоги;

у межах соціально-педагогічної і психологічної просвітницької діяльності рекомендовано інформування усіх учасників освітнього процесу з питань збереження їхнього соціального благополуччя і психічного здоров'я за напрямами:

– ознайомлення педагогів з технологіями надання першої психологічно допомоги учасникам освітнього процесу та запровадження «Психологічної хвилинки» під час уроків;

– інформування з проблем торгівлі людьми;

– інформування з питань запобігання та протидії домашньому насильстві в умовах воєнного стану в Україні;

– формування у здобувачів освіти національних та європейських цінностей;

– інформування про вплив та наслідки вживання наркотичних, психоактивних речовин, алкоголю та тютюнопаління;

– ознайомлення учасників освітнього процесу із загрозами, які може нести інтернет (шахрайство, спам, кібербулінг тощо);

– ознайомлення учасників освітнього процесу із алгоритмом дій у разі увімкнення сигналу повітряної тривоги;

– популяризація ненасильницької моделі поведінки;

– формування моральної поведінки, активної життєвої позиції, єдності слова і діла в особистості, готовності брати активну участь у житті своєї держави;

– ознайомлення педагогів та батьків здобувачів освіти з основними закономірностями та умовами сприятливого розвитку дитини тощо.

під час планування роботи фахівцями психологічної служби має бути передбачено:

– психодіагностичний інструментарій, що застосовується у роботі, має бути перевірений на практиці, бути валідним і мати відомості про експертизу відомих фахівців, яку він пройшов;

– перелік методик має складати деякий мінімум, який знадобиться працівникам психологічної служби у вирішенні типових і найбільш розповсюджених у практиці роботи проблем учасників освітнього процесу;

– діагностичний матеріал має бути структурований за основними цільовими аудиторіями і рівнями освіти: початкова, основна і старша школа;

– методики, що застосовуються, мають бути простими у практичному застосуванні, найбільш поширеними серед професійного співтовариства і не потребувати багато часу для їх вивчення;

– психодіагностичні методики мають узгоджуватися з типовими циклограмами діяльності працівників психологічної служби;

рекомендовано вжити заходів щодо посилення профілактичної роботи з побудови безпечного, мирного освітнього середовища, яке передбачає впровадження у систему освіти технології вирішення конфліктів шляхом співробітництва з питань подолання правопорушень, злочинності серед неповнолітніх;

запланувати роботу із сім’ями, до яких незабаром повернуться захисники і захисниці;

обов’язково заповнити (ЄЕСЗ) до дати звільнення з роботи;

надавати методичну підтримку та рекомендувати педагогічним працівникам у застосуванні «Психологічних хвилинок» під час уроків/занять тощо.